

DOI: 10.46340/ephd.2022.8.3.4

**Mariya Rohozha, PhD in History**

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9545-830X>

*Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine*

## **ACTIVITY OF YEVHEN CHYKALENKO: PERSONAL DIMENSION**

**Марія Рогожа, к. і. н.**

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна*

## **ДІЯЛЬНІСНА ПОСТАСЬ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА: ОСОБИСТІСНИЙ ВИМІР**

The personal dimension of the activity of Yevhen Kharlampiyovych Chykalenko (1861–1929) was carried out from the origin of his life to the beginning of the 20th century. During this period of life, he received not only the necessary general and professional education and the necessary practical knowledge, skills, and abilities for management. The main thing is that he achieved freedom of action and movement. Psycho-emotional achievement of this kind Ye. Chykalenko aimed at achieving their own economic independence through a series of intellectually determined organizational experiments in economic activity. Tracing this period of Ye. Chykalenko's life, we note that his ukrainocentrism was formed under the influence of several important factors. Psycho-emotional achievement of this kind Ye. Chykalenko aimed at achieving their own economic independence through a series of intellectually determined organizational experiments in economic activity. Tracing this period of Chykalenko's life, we note that his Ukrainocentrism was formed under the influence of several important factors. One of them is perceived as a home, rather, family upbringing, which has its roots in the times of the Zaporozhian Sich. It is a kind of internal vaccination against being moscovian, which they tried to carry out against Eugene in the English boarding house in Odesa. The next one was studying in a junior high school formed from a boarding school, which opened up Ukrainian cultural and intellectual horizons for him. Further, studying at the Yelisavetgrad Real School broadened these horizons and introduced Ukrainian song, poetry, the printed word, and theater. It is worth emphasizing that the educational and intellectual environment of Yelisavetgrad helped Yevhen to transform his spontaneous Ukrainianness into a conscious national feeling. Keeping in touch with his family, he decided to get an agronomic education. A two-year search for a suitable educational institution led him to Kharkiv University. He studied agronomy at the Department of Natural Sciences of his Faculty of Physics and Mathematics. In the course of his life and studies, Yevhen took an active part in the circles of conscious Ukrainian youth, which ended up with 5 years of expulsion under public police supervision to the Pereshory village. He joined the management of inherited estates and carried out a number of organizational and agrarian experiments, which allowed him to direct intellectual and economic independence to charity, philanthropic, publishing, and journalistic activities in the service of Ukraine.

**Keywords:** Yevhen Chykalenko, activity, personality, measurement, experiments, results.

**Постановка проблеми.** Розвиток суспільної свідомості в останній чверті XIX-го – першій чверті XX-го ст. за об'єктивними законами її існування неминуче та закономірно виокремлював у середовищі освічених і прогресивно мислячих людей, за своєю внутрішньою суттю – виразних особистостей, покликаних до подвижницького служіння справі національного відродження. Більш того, найбільше і найперше – справі пробудження свідомості основної в кількісному сенсі частини середовища – українського селянства. Водночас, у селянському середовищі однією з наріжних проблем залишалося складне матеріальне становище селянства, оскільки збільшення народонаселення посилювало проблему забезпечення землею. Земля практично впродовж

усвідомленого періоду буття людства залишалася основним джерелом його життєзабезпечення, а в подальшому – й добробуту. Очевидно, з цих міркувань у середовищі суспільної свідомості, найперше, серед селянства у цей період зростала популярність ідеї переділу землі. Генераторами подібних ідей виступали представники революційних течій, які створили організацію «Земля і воля» (1876-1879), а після розколу – «Чорний переділ» (1879).

Відзначення в інтелектуальному середовищі сучасної України впродовж 2021 р. 160-річчя від дня народження Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861-1929) неминуче, на наш погляд, ставить питання про джерела забезпечення його благодійництва, меценатської, видавничої та публіцистичної діяльності та місця й значення володіння землею в його названих іпостасях служіння українському народові.

Як відомо, Є. Чикаленко народився у родині Харлампія Івановича Чикаленка та Олени Каєтанівни Чикаленко (у дів. – Краєвської). Родина мала давнє козацьке коріння. У своєму розвитку ця родина з покоління в покоління розширювала життєвий простір, тож на час усвідомлення Є. Чикаленком свого місця в новітній історії України вже володіла істотним за розміром помістям у с. Перешори Херсонської губернії.

**Мета і завдання дослідження.** Ставимо за мету провести особистісний вимір діяльності Є. Чикаленка у справі пробудження історичної пам'яті українського народу, його самосвідомості, праці задля всього народу в справі відновлення ним власної державності різними шляхами. Тому відразу наголосимо на усвідомленні нами двомірності (дворівневості) сприйняття діяльності Є. Чикаленка в якості «будителя української нації»<sup>1</sup>. Вони рівновеликі та взаємозв'язані (духовна та матеріальна складові), саме їх внутрішньою єдністю пояснюється цілісність особистості Є. Чикаленка у поступальному служінні українському народові.

Простеживши конспективно процес формування особистості «будителя української нації», під яким ми розуміємо цілісний комплекс властивостей людини, вироблених під впливом соціуму та здатних змінюватись впродовж життя людини, наголосимо, що вона – результат впливу багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників у їхній взаємодії.

**Виклад основного матеріалу.** Однією з найвиразніших якостей особистості є рівень інтелектуального розвитку. У малого Євгена він виявився тоді, коли йому стало зрозумілим зневаження мови, котрою він розмовляв у пансіоні Рандала: «... «мужицькою», себ-то українською мовою, за що й зробився об'єктом насмішок педагогічного персоналу й товаришів»<sup>2</sup>. Звичайно, його розум збунтувався, водночас, він здолав внутрішній спротив і вивчив мову викладання, як і інші мови, але довго не міг зрозуміти причин зневаги... Наступною ознакою, взаємозв'язаною з попередньою, сприйнято його відповідальність. Попри кпини оточення, він відповідально ставився до засвоєння первинних знань, його допитливий розум знаходив у навчанні психологічний комфорт. Ситуація принципово змінилася, коли новим власником пансіону став Е. Соколовський. Найперше – пансіон був перетворений у реальну прогімназію з пансіоном. Змінився склад учителів, Е. Соколовський «...набрав все нових; учителем московської мови був А. Андрієвський, українець...учителем географії був... П. І. Ніщинський... учитель історії Л. А. Смоленський, відомий педагог...»<sup>3</sup>. Тобто, навчальне середовище розвивало не тільки розумові здібності, воно формувало відповідальне ставлення до навчання та розуміння почутого. З часом останнє трансформувалося в прийняття самостійних рішень, що означало свободу діяльності.

Склалося так, що після смерті батька (1871) ним заопікувалася родина Соколовських, особливо пані Соколовська, яка родом з Ананьєва та була приятелькою матері Євгена. Одного разу ввечері у квартирі Соколовських співали під акомпанемент П.І. Ніщинського давню козацьку пісню. Її зміст справив настільки сильний вплив, що Євген «...раптом розплакався, голосно схлипуючи...»<sup>4</sup>. «Другого дня п. Соколовська, очевидно, за порадою Смоленського, дала мені читати Гоголя... «Тарас Бульба» справив на мене таке вражіння, що я цілими днями не міг ні про що думати, як про запорожців...»<sup>5</sup>. Наведені вище факти свідчать про виникнення у Євгена стану

<sup>1</sup> Миронець, Н.І., Піскун, В.М., Старовойтенко, І.М. (упор.) (2014). *Євген Чикаленко – будитель української нації (До 150-річчя від дня народження). Збірник наукових праць*. Київ.

<sup>2</sup> Дорошенко, Д. (1934). *Євген Чикаленко 1861-1929: Його життя і громадська діяльність*. Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 13.

<sup>3</sup> Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 68.

<sup>4</sup> Там само, 71.

<sup>5</sup> Там само, 71.

емпатії як ознаки формування психічних процесів у підлітковому віці. Водночас, і включення емоцій як інтуїтивної реакції на сильний зовнішній подразник. Це явище одержало свій подальший розвиток, коли «...Соколовська дала мені кілька книжок...і я з захватом прочитав вірші Шевченка, оповідання Марка Вовчка...»<sup>1</sup>. Повернувшись у час канікул до Перешор, Євген серед рідних не знайшов однодумців для обговорення прочитаного. Лише сільський священник о. Василь розмовляв з питань історії козацтва і гетьманів. «Прихильне ставлення о. Василя до українства... прив'язало мене до нього і поступенно ми стали близькими приятелями...»<sup>2</sup>. Від цих вражень свідомо почав «...розмовляти українською мовою, якої перестав соромитись, бо знав, що й Смоленський вважає за свою рідну»<sup>3</sup>. Домінування української мови в процесі міжособистісного спілкування підвищувало рівень самооцінки Євгена та ставало наступним кроком до відчуття власної гідності. У 1875 р. закінчився одеський період життя Євгена.

На початку останньої чверті XIX ст. земства на українських землях заявили себе дієвою силою. Так, у Єлисаветграді (нині – Кропивницький) силами земства було засновано земське реальне училище (1879) у спеціально збудованому приміщенні (з 1873). У вересні 1875 р. дядько Петро відвіз Євгена до реального училища, що належали місцевому земству. У «Спогадах...» він зазначив, що «...тут мене примусили тримати іспити, внаслідок чого... мене визначили в 3-тю (класу), де посадили поруч з Панасом Тобілевичем (тепер знаменитим українським артистом Саксаганським)...»<sup>4</sup>. Варто підкреслити, що з переїздом на навчання до земського реального училища, в житті юнака період інтуїтивної (підсвідомої) приналежності до українства закінчився.

Почався, на наш погляд, період свідомого входження в дотичність до української національної культури, історії, поступове розуміння та осмислення соціально-політичних процесів на українських землях. Почався він з входження у світ родини Тобілевичів, знайомства з братами: Миколою, старшим за Панаса, а також Михайлом, Петром та Іваном і сестрою Марією. Не зупиняючись на деталях їхніх біографій, виокремимо характерне. «У Єлисаветграді... при Громадському клубі зорганізували брати Тобілевичі на чолі з старшим братом К.-Карим аматорський театральний гурток, який давав регулярно по суботах українські вистави...»<sup>5</sup>. Вносячи ясність у деталі, Д. Дорошенко зауважив: «За режисера гурток запросив Марка Кропивницького, що проживав тоді в Єлисаветі. Чикаленко побачив «Назара Стодолю», «Сватання на Гончарівці», «Наталку Полтавку», «Гаркушу», «Дай серцю волю»<sup>6</sup>. Крім розширення уявлень Євгена щодо географії місця подій, висвітлених у виставах, він мав змогу ввійти в усвідомлення правил співжиття героїв у соціумі, їхню особисту відповідальність за вчинки. Це стосується не тільки драми «Назар Стодоля» (Т. Шевченко, 1843), а й драми «Наталка Полтавка» (І. Котляревський, 1819) або драми «Дай серцю волю, заведе в неволю» (М. Кропивницький, 1863).

Дістав інше наповнення час перебування Євгена на канікулах у Перешорах. Крім записів пісень, приказок і топонімів, спільно з управителем верхи степом, поволі входив у господарювання на полях, біля отар овець чи на пасовищах біля корів чи табуна коней. Іноді гостював на хуторі у батька братів Тобілевичів. Крім того, вів просвітницьку роботу: «На канікулах у Перешорах я вже по неділях почав двірським парубкам читати Кобзаря, Куліша, Марка Вовчка і т. п.»<sup>7</sup>. Цим переводить відносини із земляками на якісно вищий рівень, вони починають бачити в ньому молодого господаря помістя.

Розвиток українського просвітництва, за доносом М. В. Юзефовича, русофіла, одного з авторів Емського указу (1876), було піддано різного роду переслідуванням й утискам. Українська інтелігенція жодним чином не протестувала проти цього антиукраїнського указу...

Але йшов час. Євген дорослішав. Розширювалося коло його особистого спілкування. До Єлисаветграда повернувся з російсько-турецької війни (1877–1878 рр.) лікар П. І. Михалевич. Він – близький приятель В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, Ф. К. Вовка. Потроху навколо нього склався молодіжний гурток, який займався просвітництвом серед молоді, знайомив з працями

<sup>1</sup> Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 71.

<sup>2</sup> Там само, 73.

<sup>3</sup> Там само, 72.

<sup>4</sup> Там само, 75.

<sup>5</sup> Там само.

<sup>6</sup> Дорошенко, Д. (1934). *Євген Чикаленко 1861-1929: Його життя і громадська діяльність*. Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 15.

<sup>7</sup> Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 82.

Драгоманова, Антоновича. Давній громадівець, він зібрав «цілий гурт з більш ідейної української молоді, і до цього гурту пристали крім Чикаленка ще Андрій Грабенко, Олександр Волошин, Аркадій Вержбицький, Микола Левитський, Михайло Василев, Іван Стиранкевич; усе це були відомі пізніше громадяне...»<sup>1</sup>. Тобто, йдеться про інтелектуальне, водночас, і комфортне для нього середовище друзів й однодумців. У цілому воно перфектне для нього та його тогочасного середовища.

У 1881 р. Євген закінчив навчання в реальному училищі Єлисаветграда і «...мені хотілося вступити у вищу агрономічну школу, але на Україні такої не було жодної, та й на цілу хліборобську Росію їх було тільки дві: в Москві та Ново-Александрії (Пулавах), але мені не хотілося туди їхати»<sup>2</sup>. Залишається патріотом України, не хоче її залишати, очевидно, з міркувань перфектності...

Але дійсність виявиться складнішою, навіть жорсткішою. Було сподівання на вступ до Київського університету на природниче відділення вільним слухачем, був рекомендаційний лист від П. І. Михалевича до проф. В. Б. Антоновича (1834–1908), на той час декана історико-філологічного факультету<sup>3</sup>. Зустрілися з ним (Є. Чикаленко, О. Тарковський), перший розповів про причину прибуття до Києва та бажання здобути агрономічну освіту. На превеликий жаль, Володимир Боніфатійович «...нам сказав, що київська університетська рада (сенат) постановили не приймати вільних слухачів і що він попросить свого шурина проф. О. Кістяківського, який у добрих відносинах з ректором Рененкампом, може, той зробить для нас виїмок»<sup>4</sup>. У кінцевому підсумку Євгенові не вдалося вступити на навчання. З погляду психології поведінки спостережено розходження ймовірних очікувань з фактичною реальністю, але стану дискомфорту як почуття душевного невдоволення та, більше того, стану протрації не наступило. Навпаки, завдяки В. Б. Антоновичу, познайомився з композитором М. В. Лисенком, у нього з О. Вересаєм, пізніше – з Д. І. Багалієм, тоді ще студентом, полтавцем Л. В. Падалкою тощо. З часом Євген Чикаленко із задоволенням працював у «Хрестоматійному гуртку» М. В. Лисенка, робив переклад з Брема, у «Словарній комісії» В. Б. Антоновича і М. Комара. «А раз ми були на великому концерті хору Лисенка, що тоді складався душ з 60-ти, як не більше, студентів та студенток, на чолі з старостою хору Демуцьким... Концерт цей зробив незабутнє враження не тільки на мене, а й на моїх товаришів-москалів»<sup>5</sup>.

Євген Чикаленко й О. Тарковський не втрачали надії на дозвіл для вступу до університету, оскільки тогочасний міністр освіти весною мав приїхати до Києва. По його приїзду юнаки подали обґрунтоване прохання, але відповідь була в дусі Понтія Пілата: «... вступ до університету вільними слухачами цілком залежить від університетської ради і він у те мішатися не може»<sup>6</sup>. Сподівання було втрачено остаточно, юнакам довелося повернутися до Єлисаветграда. Рік вимушеного перебування у Києві не проминув даремно. Він, ще юнак, зумів увійти до певної частини інтелектуального середовища Києва, започаткувати відносини з багатьма відомими у наступному особистостями.

За якийсь час Євген повернувся до Єлисаветграда, відвідав близьких йому за духом людей. За тиждень по тому виїхав до Перешор. Повернення (перед Великоднем) дозволило зануритися у знаний і рідний йому світ природи, людей і відносин з ними! «Приїхав я саме тоді, коли почався обкот, і знов, як малим, я проводив багато часу коло овець... Знову їздив з управителем верхи, але тепер вже глибше входив в інтереси господарства, розпитував про те, чого не розумів і що мене цікавило»<sup>7</sup>. Ознайомлення з цією частиною його «Спогадів» дало підстави ствердити, що він вперше здійснив, можливо навіть не до кінця ним усвідомлене, входження в управління помістям. Скажімо – відбувся вступ на інтуїтивному рівні!

Євген і далі, супроводжуваний управителем, поступово долучався до розуміння циклу та специфіки літніх польових робіт. Спілкувався також із сільським священником о. Василем,

<sup>1</sup> Дорошенко Д. (1934). *Євген Чикаленко 1861-1929: Його життя і громадська діяльність*. Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 16.

<sup>2</sup> Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 87.

<sup>3</sup> Иконников, В. С. (сост.) (1884). *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834-1884). Владимир Бонифатьевич Антонович*. Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, 24-27.

<sup>4</sup> Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 89.

<sup>5</sup> Там само, 92.

<sup>6</sup> Там само, 93.

<sup>7</sup> Там само.

мав з ним розмови, зокрема, і про помістя. Отримавши від друзів з реального училища листадомовленість про зустріч, заїхав до Єлисаветграда, а вже звідти вирушив до хутора, де вони зібралися у Карпа К.-Карого, допомагали у жнива, розмовляли...

Саме тут: «...порадившись з приятелями, я рішив подати прохання і вступити у московську Петровсько-Розумовську сільськогосподарську академію, куди у вересні і поїхав...»<sup>1</sup>. Не акцентуючи увагу на негативному враженні від Москви та її околиць, наголосимо на тому, що у названій академії Євген, попри різні позитивні та негативні причини, навчався недовго. «Недовго я пробув в академії; незабаром там почалися студентські заворушення і академію було на невідомий час зачинено...»<sup>2</sup>. І далі знаходимо зразок справжньої дружби: «... а тим часом А. Вержбицький та М. Левицький, мої товариші по єлисаветському гуртку, писали з Харкова, що їх та Тарковського прийнято до Харківського університету... других двох, як реалістів, вільними слухачами – на природничий»<sup>3</sup>. Склалося враження, і, очевидно, це було закладено в його українському психотипі, – особиста доля Євгена Чикаленка у майбутньому неодмінно мала бути поєднана з Україною, роботою на її землях.

Повернення до Харкова (осінь 1882 р.) як міста з людьми іншої ментальності, викликало у нього позитивні емоції. Перший день був у своїх товаришів, колишніх учнів земського реального училища (Єлисаветград), провівши його у розмовах і спогадах про Московщину. «Другого ж дня я подав ректорові прохання, і він по свідоцтву реальної школи прийняв мене вільним слухачем на природничий факультет... охоче і пильно студіюючи під керуванням лубенського українця, професора агрономії Зайкевича спеціально сільське господарство у всіх його галузях»<sup>4</sup>. Ці слова свідчать, що навчання (здобуття теоретичних і практичних знань) на кафедрі агрономії згаданого вище факультету відбувалося з міцною опорою на конкретний практичний досвід Євгена. Студенти відвідували найкраще організовані господарства: І. Г. Харитоненка, Л. Є. Кеніга (Харківська губ.); Карлівську економію кн. П. А. Кочубея (Полтавська губ.). Відомостей про відвідування навчально-дослідної ферми, заснованої 1872 р. коштом кн. П. А. Кочубея у Згурівці, як і першого в країні Кириківського дослідного поля (1879) кн. В.О. Кудашева, Євген Чикаленко у своїх «Спогадах» не наводить. Очевидно, про них не згадував і проф. Зайкевич. Утім, нами знайдено відомості, що: «Розробником наукової програми діяльності мережі був професор А. Є. Зайкевич, який координував усі дослідження через кафедру агрономії Імператорського Харківського університету»<sup>5</sup>. Йдеться про мережу дослідних полів, запроповану Харківським товариством сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, заснованим у 1880 р.

Але не тільки університетським навчанням переймався Євген. «Само собою, що по приїзді в Харків я зараз увійшов в студентську українську громаду, де вже були членами Вержбицький та Левицький»<sup>6</sup>. Можливість вільно відвідувати лекції та практичні заняття давала досить вільного часу для громадського служіння. До складу громади входили різномірні елементи. «У Харкові тоді була й «Стара Громада», але не організована так, як київська чи одеська, з формальними виборами членів, з постійними внесками і т. д. ...»<sup>7</sup>. Отже, не йшлося про українські інтелектуальні сили, структуровані, організовані та здатні вести роботу з пробудження українців.

Промовисто-характеристичним, як на нинішнє розуміння, варто сприйняти монолог особистого характеру одного із діячів «Старої Громади» М. Лободовського. Одного разу він був у свого товариша-попа, і почув, що його кватирантки, три курсистки з Лубенщини, розмовляють українською. Познайомившись із ними, попросив їхнього дозволу привести до них трьох студентів-українців. Бо в них бувають переважно кацапи-студенти. Курсистки погодилися! «...Збирайтеся, я поведу вас знайомитися з тими панночками... Хто знає, може, буде вам по жінці; шкода буде, коли таких українок заберуть кацапи, а ви одружитесь з якимись московками»<sup>8</sup>.

<sup>1</sup> Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 94.

<sup>2</sup> Там само, 95.

<sup>3</sup> Там само.

<sup>4</sup> Там само, 96.

<sup>5</sup> Вергунов, В. А. (2002). Передумови зародження та становлення дослідної справи в Росії та Україні. *Наукові сільськогосподарські бібліотеки у XXI столітті: тези доповіді науково-практичної конференції* (Київ, 26-27 березня 2002 р.) Київ: МАПУ, УААН, ЦНСГБ, 15.

<sup>6</sup> Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 96.

<sup>7</sup> Там само, 97.

<sup>8</sup> Там само, 101.

Знайомство відбулося. «Через рік пророкування Лободи збулося, і Вержбицький та я поженилися з тими курсистками»<sup>1</sup>. Отже, наступив час змін в особистому житті Євгена, він продемонстрував відкритість до змін в особистому житті та до спілкування з людиною, яка мала відповідний психотип. Він відкинув притаманну в таких випадках боязкість помилки.

На початку 1883 р. М. Лободовський знову опинився поруч з Євгеном Чикаленком і став передвісником майбутніх змін у його житті. На цей раз неприємних. Він запропонував Євгенові познайомитися з добродієм, якого рекомендував для знайомства доктор П. І. Михалевич (з Єлисаветграда). Це був Володимир Мальований, збіглий із Сибіру засланець. У подальшому Євген сформував про В. Мальованого власне судження: «... по силі духу, по енергії був незвичайною людиною; це був вроджений ватажок, призвідця, який веде за собою юрбу: здавалося що коли він крикне натовпові: «За мною!», то всі, не роздумуючи, побіжать за ним»<sup>2</sup>. Уже у віці двадцяти двох років Євген навчився вдивлятися в людину, виявляти кмітливість як рису інтелекту, спостережливості щодо протікання психічних процесів з екстраполяцією на поведінку. З цих міркувань Євген вибірково ставився до тих доручень, котрі просив виконати В. Мальований. Але були випадки, коли Євгену доводилося виконувати його прохання. Але в колі молоді навколо В. Мальованого з'явився якийсь Дяченко, який дотично був причетний до його арешту. Зрештою за якийсь проміжок часу він дав свідчення і проти Євгена Чикаленка...

«В початку 1883 року я умовився з одною з лубенок, Марією Садиковою, ... побратися і повідомив про це дядька, але він запротестував, маючи намір оженити мене з нашою далекою родичкою, що мала 1200 десятин землі в Ананьївському повіті»<sup>3</sup>. Були листи дядька з погрозами не висилати грошей на прожиття у Харкові, але Євген від свого слова не відступив!...

За якийсь час по тому: «Ми з Вержбицьким повінчалися (з лубенками), разом з товаришами відгуляли весілля... Не дістаючи від дядька грошей, ми якось прожили до літа на невеличкий запас грошей, що був у моєї дружини»<sup>4</sup>. Виявилось з часом, що емоційно-вольове рішення Євгена щодо одруження без згоди родини витримало перше випробування. Більш того, дозволило Євгенові успішно закінчити навчальний рік та влаштувати демарш дядькові Петру; цим, на наш погляд, він продемонстрував твердість характеру та відповідальність за прийняте раніше рішення. «На літо ми поїхали до жіничиних родичів на Лубенщину;... була в неї нерідна бабка в с. Пятигірцях та брат, що господарював на хуторі (Садиківщина) коло Лубен на сорока десятинах, а у дружини моєї та її сестри там же по сім десятин»<sup>5</sup>. Зрештою, оселилися на хуторі у брата. Усе літо Євген так активно допомагав у зборі врожаю на полях родини, що заможні сусіди Заволошні навіть думали, що він – селянський син... У період перебування на Лубенщині Євген таки обізвався до дядька та вказав своє місце перебування. Цілком очевидно, що внутрішня спорідненість дозволила і племінникові, і дядькові відчутти відповідальність за майбутні відносини. Крім того, бездітному дядькові було важливим майбутнє помістя, оскільки у заповіті Євгенового батька він значився душеприкажчиком. Отож листом він дав своє благословення на шлюб і надіслав гроші та запрошення приїхати до Перешор.

Але, на початку вересня 1883 р. Вержбицький «мовою Езопа» повідомив про арешти членів гуртка драгоманівців, до якого входив і Євген. Він був поставлений перед необхідністю прийняти кілька важливих рішень. По-перше, оскільки дружина була вагітною, новина про арешти відомих їй людей могла її сильно схвилювати. По-друге, він бажав уникнути арешту на Лубенщині, що могло негативно вплинути на родину дружини. По-третє, Євген вважав за потрібне зробити превентивний крок.

Порадившись із сестрою дружини та не повідомивши другій про арешти, невідкладно через Лубни виїхав до Харкова. Ночував у знайомих і збирав інформацію, хто арештований і про що допити. Нарешті зустрівся з М. Левицьким, вирішили, обговоривши ситуацію щодо заарештованих, за умови власного арешту не відмовлятися від факту діяльності гуртка, наголосивши на просвітницькій роботі з економічної тематики та читанні праць Драгоманова – противника політичного терору. На ранок першої ночі поліція арештувала і їх.

<sup>1</sup> Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 101.

<sup>2</sup> Там само, 104.

<sup>3</sup> Там само, 110.

<sup>4</sup> Там само.

<sup>5</sup> Там само.

Зрозуміло, що це стало сильним потрясінням для Євгена, але попереднє обговорення ймовірного арешту дозволило підготуватися до запорогового подразнення психіки. Але завдяки попередньому обговоренню можливого розвитку ситуації, юнакам вдалося, зберігаючи самовладання і спокій, дотримуватися обумовленої лінії поведінки. Це дало свої результати: «...не знаю, що написав Левицький, а я, стараючись бути щирим, оповів так, як радив Левицькому, тобто, що ми склали гурток самоосвіти»<sup>1</sup>. Протримавши Євгена в жандармському управлінні Харкова якийсь час, «...нас скоро випустили, а слідом за нами і всіх членів гуртка, взявши з нас підписку нікуди з Харкова не виїздити»<sup>2</sup>.

Відвідування лекцій і практичних робіт відволікало від минулих подій. Правда, на початку жовтня Євген отримав телеграму від сестри дружини з повідомленням про народження доньки та важким станом здоров'я дружини. Жандармський слідчий дав дозвіл на поїздку до Лубен на дуже короткий строк. Доїхавши з пригодами, заставши дружину поза загрозою для життя, а доньку здоровою, через кілька днів повернувся до Харкова. Внутрішній неспокій щодо завершення справи у жандармерії Харкова тамував, вникаючи у навчальний процес, а вільний час віддавав відвідинам вистав української трупи М. Кропивницького, де грали його добрі знайомі П. Саксаганський та М. Садовський. Подією у культурному житті Харкова став приїзд до міста М. В. Лисенка з твором «Різдвяна ніч» – першою національною оперою-колядкою. Знайомий з М. В. Лисенком з київських часів, побачився з ним лише на офіційному прийомі.

Репресивна машина російського царизму, хоч і повільно, але працювала. З часом таки заарештували отого провокатора Дяченка, через обраницю його «розкололи», він видав багатьох не тільки в Харкові, але і в Єлисаветграді... Весною 1884 р. Євгена покликано було до жандармського управління і «... сказано, що мене постановлено віддати на три роки під гласний нагляд поліції, і маю обрати місце проживання (крім Харкова, Києва, Москви та Петербурга)»<sup>3</sup>. Зважаючи на обставини, місцем постійного проживання під гласним наглядом поліції вказав с. Перешори. Але мусив повідомити, що має із с. Пятигірці Лубенського повіту забрати дружину з дитиною, щоб потім не робити заборонені кроки. Приїхавши до названого села, Євген розповів дружині та рідним про необхідність переїхати до Перешор, чим викликав відповідні настрої серед рідні. Утім, нагальному переїзду до Перешор не сприяла й погода, – холод, дощі, пересторога щодо здоров'я дитини затримали Євгена у селі. Одного дня, коли він ранком працював у саду, до села приїхав місцевий урядник і «...сказав, що має мене зараз відправити до волості, за наказом роменського жандармського полковника, який має сьогодні туди прибути з лубенським товаришем прокурора»<sup>4</sup>. Розказавши про це жінці та її сестрі, виїхав з урядником до волосного села Черевки. Названі вище особи вже були там. Проведення процедури допиту дозволило Євгену зорієнтуватися та правильно вибудувати відповіді. Правда, це нічого не змінило, більше того, ускладнило вирок. Остаточний вердикт для Євгена такий: «... віддано на п'ять років під гласний нагляд поліції»<sup>5</sup>. Збільшили строк гласного нагляду на два роки!

Перед остаточним поверненням Є. Чикаленка до помістя в Перешорах варто, на наш погляд, наголосити на окремих вузлових моментах його життя, як поступальному, але підготовчому рухові до входження в справи українські. Так, якщо в дитинстві спілкування у родині українською було для нього явищем буденним, то середовище пансіону Рандаля вперше виявило зневагу до неї. Перші роздуми та інтуїтивний пошук причин такого ставлення до української мови виявили елементи зросійщення середовища та протекціонізму стосовно іншої мови спілкування. Наступне навчання у земському реальному училищі (Єлисаветград) відкрило йому особливий світ української мови, пісні, поезії, друкованого слова. Вирішальний вплив для цього робило середовище, котре витворила українська національна інтелігенція навколо нього. Розуміння якісного стану середовища дало підстави для Д. Дорошенка зробити знакове узагальнення: «В Єлисаветі Чикаленко попав в оточення, яке сприяло перетворенню його стихійного українства в свідоме національне почуття»<sup>6</sup>. До часу закінчення училища двадцятилітній юнак сформував свої вподобання щодо майбутнього – заняття агрономією

<sup>1</sup> Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 110.

<sup>2</sup> Там само.

<sup>3</sup> Там само.

<sup>4</sup> Там само, 113.

<sup>5</sup> Там само, 116.

<sup>6</sup> Дорошенко, Д. (1934). *Євген Чикаленко 1861-1929: Його життя і громадська діяльність*. Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 14.

він обрав справою свого життя. Сформоване «свідоме національне почуття» присвятив служінню справі пробудження українського народу в непростих реаліях кінця XIX-го – початку XX-го століть.

Продовжуючи особистісний вимір Євгена Чикаленка, тепер уже діяльнісний, зауважимо, що вже весною 1885 р. він повернувся до помістя та розпочав управлінське та родинне життя у якості піднаглядного репресивної машини імперії. Діяльнісний, оскільки потрібно було щодня, спільно з керуючим помістям, займатися виробничими питаннями. Діяльнісним, оскільки потрібно було виробляти особисті відносини із дядьком Петром, батьковим братом і опікуном над помістям. Певною мірою він зберіг невдоволення шлюбом племінника, що виявлялось у його щоденних розмовах з Євгеном. Певною мірою це невдоволення проектувалося й на Марію, дружину племінника. Кмітливість й емоційна стійкість (уникання суперечок) Євгена дозволили йому від самого рання займатися організацією польових робіт і контролем за якістю їх виконання. Дядько Петро також бував у полях, на господарських дворах, спостерігав і робив певні висновки.

Щоб зрозуміти обсяг щоденних турбот і клопотів молодого власника, повідомимо про таке. У своїх «Спогадах...» Є. Чикаленко повідомив, що земельні володіння на момент його повернення до Перешор (під гласний нагляд поліції) у 1885 р. мали наступні розміри: «По смерті діда батько не розпродав його господарства, а ще поширив його, взявши в Опекі в оренду 1200 десятин померлої бездітної пані Маркієвички»<sup>1</sup>. Крім того, батько у різний спосіб, зокрема, й через іпотеку, «... придбав у власність 900 десятин землі...»<sup>2</sup>. Сюди варто додати ті десятини землі, отримані його дідом Іваном, який одружився «...з дочкою землевласника Пантелеймона Бана Тодосією і взяв за нею віна – 150 десятин землі»<sup>3</sup>. На цих землях знаходився відповідних розмірів господарський комплекс. Є. Чикаленко надав такий його опис: «Господарство в Перешорах провадилося велике: орало двадцять пар волових плугів, по чотири пари в кожному, то волів було раз у раз коло сотні, та з півсотні бичні; доїлося 25-30 корів, то рогатої худоби було всього до двохсот штук, табун коней більш як півтори сотні штук; до тисячі овець, кодатих волоських, та з півсотні свиней місцевої породи. Завід коней, рогатої худоби та овець тягнувся з діда-прадіда, але провадився без всякої системи, без відповідного бракування та добирання, і через те потроху переводився і мало чим відрізнявся від селянського»<sup>4</sup>.

Нарешті всі польові роботи було завершено під пильним наглядом дядька Петра «... і дядько, від'їжджаючи в Херсон, рішив, що я вже досить придивився до «хадзейства», і тому звільнив управителя і довірив мені все господарство»<sup>5</sup>. Отже, природний розум і відповідальне ставлення до господарської діяльності «розтопили» серце дядька, заспокоєний, він виїхав на зиму до Херсона. Відповідальність як риса характеру в особистісному вимірі на цьому етапі життя виявилася домінуючою. Попри щоденні зимові турботи, Є. Чикаленка не полишала думка про наступний рік. Вона була продиктована браком досвіду та цілісного розуміння річного циклу сільськогосподарських робіт. Він, людина відкрита до спілкування та набуття досвіду, вирішив і зробив кілька важливих візитів до знаних краян-господарів, зроблені та осмислені записи допомогли скласти календар весняних посівних робіт. Тому «... весною відбув сівбу ще краще, як вона робилася за управителя Саковича»<sup>6</sup>. Коли в травні листом обізвася дядько Петро, Є. Чикаленко трохи хвилювався, знаючи його характер. Але «...приїхавши і об'їздивши всі посіви, дядько похвалив їх... та почав говорити, що йому нема чого тут сидіти, що він літував тут досі лише для того, щоб управитель не крав при продажу хліба та скотини, а тепер йому нема чого стерегти тут, то нема чого й нудитись тут; що йому далеко вигідніше і спокійніше жити в городі...»<sup>7</sup>. Ця цитата досить красномовна та відкрила кілька аспектів господарської діяльності, котрих Є. Чикаленко легко уникатиме в майбутньому.

Перебування під гласним наглядом поліції пригнічувало Є. Чикаленка, але його діяльна особистість знаходила розраду в праці. Шкодував, що сільський священник о. Василь був переведений у приход на околиці Ананьєва, то намагався знайти спільну мову з о. Андрієм, який почав клопотатися створенням парафіяльної школи.

<sup>1</sup> Дорошенко, Д. (1934). *Євген Чикаленко 1861-1929: Його життя і громадська діяльність*. Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 38.

<sup>2</sup> Там само, 39.

<sup>3</sup> Там само, 36.

<sup>4</sup> Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 118.

<sup>5</sup> Там само.

<sup>6</sup> Там само.

<sup>7</sup> Там само, 118-119.

Проживаючи в Перешорах постійно, без права виїздити за межі села, Є. Чикаленко почав «відкривати» для себе село та його мешканців. Перший період вони були для нього ніби «на одне лице», але з часом його гострий і спостережливий розум вирізняв принаймні три найбільш характерні групи селян. Були просто невдатні до господарювання, воно у них йшло через пень-колоду. Іншим через надмірну працю таки вдавалося «стати на ноги», але неврожай і борги знову робили їх бідними. Треті також працею та розумним господарюванням за три-п'ять років мали по 10-15 десятин землі. Але відразу виокремив у них характерну рису, вони – «... байдужі до всього, що не торкалося їхнього матеріального життя. Майже всі вони захоплювалися господарством, завжди клопоталися, як би найбільше насіяти, не дбаючи при тім про добрий обробіток землі, мовляв, як Бог хоче, то і на камені вродить!»<sup>1</sup>.

Довгі зимові вечори сприяли аналізу результатів господарського комплексу помістя та селян. Крім того, маючи знання з агрономії, особливостей обробітку землі, внесення добрив і культури посівного матеріалу в умовах степу Півдня України, його спрямований на інновації розум шукав моделі ефективного господарювання.

Маючи відповідну освіту, розуміння суспільно-економічної ситуації в останній чверті XIX ст., кон'юнктуру ринку аграрної продукції (порти Одеси та Миколаєва), Є. Чикаленко відчував необхідність переходу від традиційного патріархального господарства до ведення інтенсивного зерновиробництва на його основі. На нашу думку, це ставало відповіддю на запити ринків імперії та Європи. Вирішення питання переходу помістя на вирощування зернової продукції для потреб ринку Є. Чикаленко розпочав, виявивши соціальну сміливість, з вдосконалення виробничих відносин із селянами та формування в них почуття відповідальності за результати своєї праці. Відверто кажучи, наважився на складний соціальний експеримент в умовах поліцейської держави, адже сам Є. Чикаленко на його початку знаходився під гласним наглядом.

У 1890 р. трапилася подія, котра істотно вплинула на подальший перебіг господарювання. Помер дядько Петро. Відповідно до тогочасного законодавства Є. Чикаленко, реалізувавши свої права за заповітом, став повноправним господарем помістя. У цьому ж році закінчилося його перебування під гласним наглядом, тож справник перестав їздити на перевірку. Отже, Є. Чикаленко отримав право виїздити за межі помістя. Спеціально наголосимо на тому, що діяльнісна іпостась особистості Є. Чикаленка отримала свободу дії та простір для здійснення експериментів у сільському господарстві, прагматичних за своєю внутрішню суттю та гарантуючих економічну незалежність самому експериментаторові.

Перші кроки експерименту (соціально-економічного) не принесли очікуваного результату, оскільки, на наш погляд, у селян не було почуття відповідальності за результати праці. Суть кроку полягала в тому, що Є. Чикаленко вивів з площ власних земель близько 600 десятин землі та передав їх селянам в оренду на пільгових умовах. Але низька культура обробітку землі, неякісний посівний матеріал (зерно власного виробництва), відсутність внесення добрив, хвороби злакових рослин, як і догляд за ними не давали очікуваного ефекту. Негативно впливали й засухи, що час від часу траплялися в степу Півдня України.

Об'єктивний розвиток подій, зумовлений впливом названих чинників, спонукав Є. Чикаленка розширити коло експериментів. Практично від початку господарювання в Перешорах він став проводити досліди з культурою чорного пару, використовуючи наукові здобутки П. А. Костичева (1845–1895), вченого-грунтознавця, агронома та мікробіолога<sup>2</sup>. Зокрема, творчо запропоновану вченим систему заходів з використання вологи шляхом обробітку ґрунту та снігозатримання. Для південного степу України польові дослідження щодо проведення експерименту з агрокультури запроваджувалися вперше, про що раніше взагалі не згадувалося. Дієвість запровадження культури чорного пару знайшла своє підтвердження з весни 1892 р., коли «...з квітня місяця не було дощу аж до Петра (29 червня за ст. стил.)»<sup>3</sup>. Здавна існувала певна традиція вимолювати на чолі зі священником дощ... Є. Чикаленко написав: «... пішов і я з людьми в степ і завів їх на свій чорний пар і підмовив панотця спинитися там і відслужити молебень. Всі люди стали навколішки, і коли панотець звернувся до Бога з проханням... то всі люди з дивуванням помітили, що у них під колінами земля вогка і кожен з них почав порпатись у землі і мняти вогку землю в руках, а діти то й коники з землі ліпили»<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 126.

<sup>2</sup> Костычев, П.А. (1951). *Избранные труды*. Москва: АН СССР.

<sup>3</sup> Чикаленко, Є. (2003). *Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання*. Київ: Темпора, 140.

<sup>4</sup> Там само, 140.

Наявний масив відомостей щодо управлінських і виробничих експериментів як діяльній іпостасі Є. Чикаленка дав підстави стверджувати про множинну аспектів його особистісного виміру. Водночас, вони органічні в цілісності його різнопланової діяльності. Наприклад, його експерименти з культурою чорного пару торкалися не тільки ранньої, відразу після збору зернових, оранки, але й частого розпушування поверхневого шару ґрунту після неї. Йшлося про управління процесом своєчасного руйнування капілярів, що утворюються між частками ґрунту, як основної причини втрати ним вологи. За нашими підрахунками, експеримент тривав 5-6 років та дозволив Є. Чикаленку не лише отримувати сталі врожаї зернових, але й осмислити та підготувати до публікації рукопис з описом змісту для використання рештою сільських господарів України. Від 1892 р. та до 1897 р. тривала боротьба Є. Чикаленка за право донести до українського селянина, особливо Півдня України, узагальнений досвід отримання сталого врожаю, оприлюднений рідною мовою. Заборона друкувати українською від 1876 р. тривала та придушувала українське слово як мовлене, так і публіковане. Лише в 1897 р. вийшла у світ перша книжка Є. Чикаленка в його оригінальній аграрній серії<sup>1</sup>. У 1899 р. вийшла у світ праця «Розмова про сільське хазяйство. Кн. 2. Худоба: коні, скотина, свині та вівці.»; 1900 р. – «Розмова про сільське хазяйство. Кн. 3. Сіяні трави, кукуруза та буряки.»; 1901 р. – «Розмова про сільське хазяйство. 4-та кн. Виноград.»; 1903 р. – «Розмова про сільське хазяйство. 5-та книжка. Сад»<sup>2</sup>. Упродовж зазначеного часу Є. Чикаленко видав фактично практичний посібник з грамотного ведення сільського господарства. Варто припустити, що ці видання були актуальними до 1928–1929 рр. На цьому етапі життя Є. Чикаленка дослідницька робота стала потужною мотивацією, котра у майбутньому трансформувалася в потребу актуалізації в соціумі.

Одночасно з серією безпосередніх експериментів в окремих галузях сільськогосподарського виробництва, Є. Чикаленко реалізовував комплекс послідовних кроків, спрямованих на досягнення споріднених у своїй основі цілей. Перша – формування у селян відповідального ставлення до цілісного явища виробничої діяльності з отриманням якісного кінцевого результату. Друге – і головне – досягнення власної фінансово-економічної незалежності, котра давала достатньо часу для праці в якості «будителя української нації». Переконавшись, що селяни самостійно не досягнуть необхідних результатів у виробництві зернопродукції, Є. Чикаленко вирішив поставити цей процес на науково-експериментальну основу з корекцією проміжних результатів. Описуючи результат початкового етапу, відзначив: «Землю свою я віддав селянам на іспольних (дольових) началах за 1/3 урожаю на користь економії і для цього господарювання поступово встановив сівозміну: 1) пар, 2) озима пшениця, 3) кукурудза, 4) картопля, 5) толока, 6) ячмінь і жито...»<sup>3</sup>. Отже, є підстави стверджувати, що Є. Чикаленко, серед інших новацій, вже запровадив п'ятипольну сівозміну – йдеться про «відпочинок» та збереження й відновлення родючості. Продовжуючи впливати на свідомість селян і формуючи у них начала відповідального ставлення до праці та її результатів, зробив такий крок. «Земля, віддана жителям Перешор, розбита на шість ділянок або сівозмін по 120 десятин кожна»<sup>4</sup>. Та відразу зробив ще один крок. «На кожній з цих ділянок я маю по невеликому шматку землі, що обробляється силами економії...». Вважав за потрібне показати це як зразок, на який селяни мали рівнятися та наслідувати культуру виробництва. Що характерно, всі ці кроки, керовані Є. Чикаленком, робилися послідовно один за одним, до початку весняної посівної кампанії. «Жителі с. Перешор на сході вибирають 12 уповноважених, за кожним із них записується 60 десятин, по 10 десятин для кожної сівозміни; і біля цих уповноважених групуються господарі (по 2-5 домогосподарств у кожній групі), які й розподіляють між собою з однаковою кількістю десятин для кожної родини»<sup>5</sup>. Цей крок засвідчив, що Є. Чикаленко добре знав психологію селян та домінування в ній громадської думки, водночас, й індивідуалізму селянина – він не допустить, щоб його ділянка була гіршою за сусідську... Крім того, Є. Чикаленком було окреслено коло персональних повноважень і відповідальності уповноважених.

<sup>1</sup> Чикаленко, Є. (1897). *Розмова про сільське хазяйство, чорний пар, плодозмін і сіяна трава*.

Одеса: Южно-русское общество печатного дела.

<sup>2</sup> Миронець, Н.І., Піскун, В.М., Старовойтенко, І.М. (упор.) (2014). *Євген Чикаленко – будитель української нації (До 150-річчя від дня народження). Збірник наукових праць*. Київ, 351-352.

<sup>3</sup> Чикаленко, Є. (1900). *Испольное хозяйство. Хуторянин. Еженедельное издание Полтавского Общества сельского хозяйства*. Полтава: Типо-литография М. Л. Старожицкого, 8, 24 февраля, 107.

<sup>4</sup> Там само.

<sup>5</sup> Там само.

Як людина сумлінна та послідовна, він виділив, як на нашу думку, вирішальну ланку забезпечення стійких врожаїв зернових. Наголосив: «Оранка здійснюється звичайними у нас залізними плугами, селянською скотиною, посів і збирання ведеться вручну і тільки озима пшениця сіється рядною сівалкою економії під керівництвом працівника, призначеного економією»<sup>1</sup>. Наголосив, що кліматичні умови Херсонщини вимагають дотримання оптимальних строків робіт: «Оранка під пар проводиться в кінці березня – початку квітня, тобто, відразу після закінчення ярої сівби»<sup>2</sup>.

Як результат: «... завдячуючи сучасному обробітку і сівозміні, в яких зернові не сіються по зернових, а сіється по парові, кукурудзищу і по толоці, врожай отримується не нижче 100 пудів з десятини, навіть в такі роки, як 96 і 99...»<sup>3</sup>. І як підсумок хазяювання за період польового циклу робіт: «... навіть у неврожайні роки, здаючи (землю) за 1/3 врожаю, я отримував біля 30 пудів з десятини; у той же час сусіди, здаючи землю за 2/5 і навіть за половину, мали в ці роки не більше 5 пудів з десятини...»<sup>4</sup>. «Кращих результатів і кращих відносин, ніж ті, які встановилися між селянами та мною після введення іспольного господарства, й бажати неможливо»<sup>5</sup>. Перехід до ведення іспольного (дольового) хазяйства, на наш погляд, мав два принципово важливих наслідки. Перший – було створено міцну економічну основу. Саме вона дозволила Євгену Чикаленку займатися благодійністю, бути меценатом у царині української культури, видавцем, публіцистом і популяризатором аграрного знання. Другий – введення прогресивного господарювання у культуру сільськогосподарського виробництва вивільнило Є. Чикаленку від буденних клопотів і турбот, перетворивши його у громадсько-політичного діяча.

**Висновок.** Особистість Є.Х. Чикаленка (1861–1929) у своїх вимірах виходить далеко за межі повсякденності буття, оскільки її діяльнісний аспект багатомірний і різноплановий. Водночас – вирізняється домінуванням конкретних особистісних якостей, які виділяють його із загалу української національної інтелігенції. Наголосимо, що їхній вимір з погляд аналізу пріоритетів і переваг суспільного служіння істотно виокремлює його особу та надає і продовжує надавати їй виразних ознак «будителя української нації». У діяльнісній іпостасі особистісного виміру нами виділено наступні аспекти своєрідної неповторності. У діяльності впродовж зазначеного періоду виявив себе вольовою особистістю, яка інтелектуальними зусиллями досягала поставлених цілей. Статус власника значних земельних угідь і інноваційна господарська діяльність забезпечили йому не тільки особисту, але й економічну свободу. Природний розум, накладений на здобуті знання, виокремив його із загалу землевласників і спрямував на справу відродження української нації. Переповнений почуттями до неї, віддавав їй свій інтелект та фінансову спроможність на благодійництво, меценатську, видавничу та публіцистичну діяльність й інші види служіння Україні.

## References:

1. Myronets, N.I., Piskun, V.M., Starovoytenko, I.M. (cf.) (2014). *Yevhen Chykalenko – budytel ukrayinskoyi natsiyi (Do 150-richchya vid dnya narodzhennya)*. Zbirnyk naukovykh prats [Evgen Chykalenko – the founder of the Ukrainian nation (To the 150th anniversary of his birth). Collection of scientific works]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Doroshenko, D. (1934). *Yevhen Chykalenko 1861-1929: Yoho zhyttia i hromadska diialnist* [Yevhen Chykalenko 1861–1929: His life and public activity]. Praha: Vydannia fondu imeni Ye. Chykalenka pry Ukrainkomu Akademychnomu Komiteti. [in Ukrainian].
3. Chykalenko, E. (2003). *Spohady (1861-1907): Dokumentalno-khudozhnye vydannya* [Memories (1861-1907): Documentary and fiction edition]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
4. Ikonnikov, V. S. (ed.) (1884). *Biograficheskiy slovar professorov i prepodavateley Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira (1834-1884)* [Biographical dictionary of professors and teachers of the Imperial University of St. Vladimir (1834-1884)]. *Vladimir Bonifatievich Antonovich*. Kyiv: Printing house of the Imperial University of St. Vladimir, 24-27. [in Russian].
5. Vergunov, V. A. (2002). *Peredumovy zarodzhennya ta stanovlennya doslidnoyi spravy v Rosiyi ta Ukrayini* [Prerequisites for the origin and development of research in Russia and Ukraine]. *Naukovi silskohospodarski*

<sup>1</sup> Чикаленко, Е. (1900). Исполное хозяйство. *Хуторянин. Еженедельное издание Полтавского Общества сельского хозяйства*. Полтава: Типо-литография М. Л. Старожицкого, 8, 24 февраля, 107-108.

<sup>2</sup> Там само, 108.

<sup>3</sup> Там само.

<sup>4</sup> Там само.

<sup>5</sup> Там само.

*biblioteky u XXI stolitti: tezy dopovidi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (Kyiv, 26-27 bereznya 2002 r.)*

[Scientific agricultural libraries in the 21st century: theses of the report of the scientific and practical conference (Kyiv, March 26-27, 2002)]. Kyiv: MAPU, UAAS, Central National Library of Ukraine. [in Ukrainian].

6. Kostyichev, P. A. (1951). *Izbrannyye trudy* [Selected writings]. Moscow: AN SSSR. [in Russian].
7. Chykalenko, E. (1897). *Rozmova pro silske khaziaistvo, chornyi par, plodozmin i siiana trava* [Talk about agriculture, black steam, crop rotation and sown grass]. Odesa: South Russian Printing Society. [in Ukrainian].
8. Chykalenko, E. (1900). Ispolnoe hozyaystvo [Useful economy]. *Hutoryanin. Ezhenedelnoe izdanie Poltavskogo Obschestva selskogo hozyaystva*. Poltava: Tipo-litografiya M. L. Starozhitskogo, 8, February, 24, 106-108. [in Russian].